

(NE)RELIGIOZNI SLOVENCİ*

RELIGIOZNI I NERELIGIOZNI U 1983. GODINI

U upitniku za ispitivanje slovenačkog javnog mnjenja nalazila se i u 1983. godini grupa pitanja o veri, religioznosti i crkvenosti koja nam omogućavaju analizu prilika u toj godini i upoređivanje sa prethodnim godinama. Pitanje o veri i prisustvovanju verskim obredima postavljeno je po deseti put (od 1968. godine dalje). Pitanje o potrebnosti vere i crkve postavljeno je po drugi put (prvi put 1969. godine). Grupa od tri pitanja o papi i njegovoj eventualnoj poseti Jugoslaviji postavljena je prvi put. To se odnosi i na pitanje o društvenom položaju religioznih i na stavove o Isusu Hristu. Povezano sa socijalno-demografskim karakteristikama ispitivane populacije i sa drugim pitanjima o stavovima građana prema problemima društvenog razvoja i međunarodnog položaja naše zemlje i ovog puta moguća je izazovna interpretacija struktura i stavova religioznih, neopredeljenih i nereligioznih građana kod nas. To ću učiniti na taj način što ću dobivene podatke dodatno uporediti sa ranijim, naročito za period 1968—1978. Pri tom ću uglavnom da se ograničim na kretanja religioznosti i nereligioznosti, društveni položaj religioznih građana i stavove slovenačke javnosti prema eventualnoj poseti pape Jovana II Jugoslaviji i Sloveniji. Celokupna dokumentacija sa podacima na koju ću se osloniti i izričito pozivati stoji na raspolaganju u Arhivu i dokumentaciji Centra za javno mnjenje Instituta za istraživanje FSPN.

*) »Deo iz obimnije istoimene studije objavljene u seriji *Slovensko javno mnjenje 1983*, Ljubljana.

— *Rasprostranjenost i strukture religioznih, neopredeljenih, nereligioznih i verskih (ne)praktikanata u 1983. g.*

Domete javnomnenjskog (metodološkog) pristupa ispitivanju religiozne pojave već sam više puta obrazložio, pa zato i ovog puta neću da ponavljam na tom metodu izgrađenu tipologiju religioznosti, nereligioznosti i neopredeljenosti za koju mogu da kažem da je stručno proverena¹⁾. Pošto je analiza vremenskih trendova za period 1968—1978. već izvršena, mogli bismo

	1968	1978	1980	1981/82	1983
u %					
1. verujem i uvek (svake nedelje) prisustvujem verskim obredima	21,7	11,8	12,7	11,5	11,0
2. verujem i često (najmanje jednom mesečno) prisustvujem verskim obredima	10,3	8,7	9,3	10,4	9,0
3. verujem i samo ponekad (povodom velikih i posebnih prilika) prisustvujem verskim obredima			45,3	48,1	50,5
4. verujem i ne prisustvujem verskim obredima	23,2	20,1	19,0	20,3	21,9
	12,6	4,7	7,1	8,3	5,8
					47,7

¹⁾ Više o tome u knjizi Z. Roter, *Vera in nevera v Sloveniji 1968—1978*, Obzorje, Maribor, 1982.

se orijentisati na posmatranje zbivanja u petogodišnjem periodu od 1978. do 1983. godine.

Pitanje je da li je odabrana 1978. godina prikladna kao polazna tačka za novo posmatranje u poređenju sa periodom 1968—1978. Treba reći da je godina odabrana sasvim slučajno. Verovatno bi bilo prikladnije odabrati 1980. godinu, godinu Titove smrti, koja je u dalji društveni razvoj prvo donela mnoge nesigurnosti, da bi kasnije došlo do globalne strukturalne društvene krize koja još traje. To je u životu naroda,

5. ne mogu da kažem da li verujem ili ne, iako pri- sustvujem verskim obre- dima	—	2,4	3,6	2,7	4,5	—
6. ne mogu da kažem da li verujem ili ne i ne pri- sustvujem verskim obre- dima	—	10,2	8,3	8,1	11,4	—
7. ne verujem, ali ipak pri- sustvujem verskim obre- dima	3,7	2,7	2,7	3,3	3,0	—
8. ne verujem i ne prisus- tvujem verskim obredima	25,9	29,6	42,8	41,6	38,1	38,6
9. ne mogu da odgovorim	5,6	40,1	38,9	37,8	35,6	2,3
10. bez odgovora	—	1,6	1,8	2,1	0,3	—

užih društvenih grupa i pojedinaca posle deset godina srazmerne materijalne i duhovne ko-

njuktore prouzrokovalo potrese, a pre svega nesigurnost u pogledu budućnosti. Strah od sutra povezan sa osetnim opadanjem životnog standarda stvara psihološke predispozicije za raznovrsne religiozne orijentacije. Prema tome, pretpostavljamo da će to pre ili kasnije morati da se odrazi na religioznosti i prisustvovanju verskim obredima, kao što to utvrđujemo ispitivanjima javnog mnjenja.

Zasad, međutim, uporedni rezultati još ne pokazuju promene. Sadašnje stanje bi se moglo šematski označiti ovako:

a) Posle velikog smanjenja procenta religioznih u peirodu 1968—1978. (sa 67,8% na 45,3%) i u narednim godinama udeo religioznih kreće se ispod 50% što označava slovenačko društvo kao izrazito pluralističko u pogledu (ne)religiozne orijentacije.

b) Posle 1978. godine ustalio se i broj tzv. nedeljnika ako smatramo takvim one koji prisustvuju verskim obredima *svake* nedelje. U 1983. godini to iznosi 11% odraslih u slovenačkom stanovništvu. A ako njima dodamo i one koji prisustvuju obredima bar jednom mesečno, onda vidimo da se ukupni udeo posle 1978. godine ustalio na oko 20% odraslog stanovništva, što znači da sekularizacioni procesi kod nas još traju.

c) Duboke sekularizacione brazde mogu se utvrditi i posmatranjem heterogenosti grupe religioznih. Godina 1983. to izričito potvrđuje. Religiozna populacija deli se na dva veća i jedan manji deo. Samo 23% religioznih prisustvuje obredima svake nedelje, odnosno 41,9% dolaze u crkvu barem jednom mesečno. Međutim, čak 45,9% su takvi vernici koji idu u crkvu povodom velikih praznika ili posebnih prilika. To su tzv. periodični (sezonski) vernici ili vernici tri čina (krštenje, venčanje, sah-rana), dakle, oni koji su prema crkvi i njenim aktivnostima formirali izrazito potrošački odnos. Ali ne treba prevideti da ima 12,2% takvih religioznih koji su izričito izjavili da *ne* prisustvuju verskim obredima, koji su prema crkvi negativno opredeljeni. U svim posmatranim godinama od 1968. dalje ova grupa ostaje u pogledu veličine stabilna, što pokazuje da je reč o srazmerno trajnoj, a ne samo prolaznoj pojavi. Prilikom pažljivijeg posmatranja stava prema središnjoj katoličkoj dogmi o Hristu-bogu i čoveku sigurno će se potvrditi dubina sekularizacionih procesa.

d) Najveći udeo nereligioznih zabeležen je 1978. godine (42,8%), a zatim taj udeo neznatno, ali ipak opada do 38,6% 1983. godine. To samo po sebi ne bi imalo nikakvog značaja, ali ipak ne

treba prevideti da se to dešava uz istovremeni blagi porast religioznih sa 45,3% u 1978. godini na 47,7% u 1983. godini. Samo u tom međusobnom upoređivanju oba podatka, mogla bi da bude skrivena neka dinamika koju sam najavio kao mogućnost već u Izveštaju ispitivanja za SJM 1981/1982. Da li u tome treba videti početak krize nereligiozne orijentacije koja je tako naglo buknila u periodu 1968—1978? Da li su to već vesnici određene revitalizacije religiozne orijentacije? To ne može sa sigurnošću da se prognozira, ali nije isključeno i čak je veoma verovatno, uzimajući u obzir uslove u kojima živimo. Verovatno bismo bili bliže osnovanosti ove pretpostavke, ako bismo imali mogućnost da iz podataka razaberemo nešto više o strukturama i sadržajima ubeđenja nereligioznih. Međutim, raspoložemo samo podelom na dve grupe: na one koji ne veruju, koji ne prisustvuju verskim obredima i na neznatan udeo onih koji ne veruju, a prisustvuju obredima. Na osnovu toga može sa sigurnošću da se zaključuje i o heterogenosti nereligioznih, a ne samo religioznih.

e) Komentarišući globalne podatke treba da ukazem i na udeo *prema veri neopredeljenog* stanovništva. On je u peirodu 1978—1983. dosta stabilan i predstavlja preko 10% stanovništva, što je jednako udelu vernika koji svake nedelje prisustvuju obredima. Formulacija modaliteta (ne mogu da kažem da li verujem ili ne) navodi, doduše, na zaključivanje da je reč o privremenoj kategoriji ljudi koji se kasnije opredeljuju za religioznost ili nereligioznost. Ali, ostaje činjenica da se ova kategorija *obnavlja*, da iz nje »izlaze« stari i »ulaze« novi, što samo po sebi negira smisao onog zaključivanja prema kome je kod nas osnovna dilema biti religiozan ili nereligiozan.

1. Regionalna distribucija tipova odnosa prema religiji i prisustvovanju verskim obredima

U desetogodišnjoj analizi ukazao sam na značaj i smisao posmatranja raspoređenosti udela pojedinog tipa odnosa prema religiji i crkvi. Utvrdio sam da između regiona postoje značajne razlike. Na ove razlike sasvim sigurno bitno utiče različiti socijalni sastav regiona, jer i u ispitivanju SJM 1983. godine utvrđujemo koeficijent kontingencije (C) 0,46739, odnosno time povezan različit stepen privrednog, društvenog i kulturnog razvoja. Pri tom sam utvrdio da treba u interpretaciju nužno uključiti i istorijsku dimenziju i osobenosti koje proizlaze iz pripadanja različitim slovenačkim biskupijama od kojih svaka ima svoje specifičnosti. Među najreligioznije regione svrstao

sam Pomurje, Koruško, Podravje, Savinjski i Posavski region. Zasavje i Priobalni Kraški region su najviše nereligiozni. Ostali su negde na sredini: Dolenjska, Centralna Slovenija, Gorenjski, Gorički i Kraški region. Ova podjela je, naravno, donekle pojednostavljena.²

SJM 1983.

(u) %	Pomurje	Podravski r.	Koruška	Savinjski r.	Gorenjska	Zasavski r.	Centralna Slovenija
religiozni-crkveno dosledni ¹	18,6	9,2	8,3	10,2	13,8	6,7	7,1
religiozni-crkveno nedosledni	20,6	8,3	5,6	17,6	5,3	1,7	5,5
religiozni — prema crkvi ravnodušni	81,5	52,8	41,7	58,7	42,5	28,4	34,5
religiozni-necrkveni	40,2	27,9	25,0	25,0	13,8	11,7	16,2
neopredeljeni — crkveni	2,1	7,4	2,8	5,9	9,6	8,3	5,7
neopredeljeni — necrkveni	3,1	5,9	6,9	6,6	6,9	1,7	3,9
nereligiozni — dosledni	6,2	12,1	9,7	11,7	13,8	18,4	12,5
nereligiozni — nedosledni	3,1	6,2	2,8	5,1	6,9	16,7	8,5
nereligiozni — dosledni	1,0	2,7	2,8	2,0	1,6	3,3	3,6
nereligiozni — dosledni	12,3	33,6	47,2	26,6	42,6	53,3	49,8
	11,3	30,9	44,4	24,6	41,0	50,0	46,2
	4,7	16,3	3,5	12,4	9,1	2,9	24,5
	N=97	N=337	N=7,2	N=256	N=188	N=60	N=507

Slika koju smo dobili prilikom »snimanja« 1983. godine slična je regionalnim karakteristikama koje smo utvrdili za period 1968—1978.

a) Pomurski region ponovo je najreligiozniji i to sa visokih 81,5% kao i u većini ranijih

²) Detaljnije u delu op. cit., 1.

³) Nazive za tipove odnosa prema veri i prisustvovanju verskim obredima koristim kao u dosadašnjim interpretacijama SJM.

istraživanja, osim 1978. godine. Tako ostaje ova pokrajina u slici Slovenije kao najreligioznija uprkos velikim privrednim promjenama. Udeo nereligioznih izrazito je nizak (12,3%) i čak je najniži u poređenju sa udelima u istraživanjima za poslednjih deset godina. Gotovo da nema

SJM 1983. u %	Posavski r.	Dolenjski r.	Gorički r.	Priobalni r.	Kraški r.	Kraški r.	Slovenija
religiozni-crkveno dosledni	7,9	18,9	19,3	1,1	20,3	11,0	11,0
religiozni-crkveno nedosledni	13,5	8,5	9,6	5,7	10,2	9,0	9,0
	64,1	47,2	51,8	29,5	52,5	47,4	47,4
religiozni — prema crkvi ravnodušni	34,8	16,0	20,7	18,2	18,6	21,9	21,9
religiozni — necrkveni	7,9	3,8	2,2	4,5	3,4	5,8	5,8
neopredeljeni — crkveni	3,4	4,7	2,2	0,0	6,8	4,5	4,5
	7,9	15,1	6,6	6,8	15,3	11,4	11,4
neopredeljeni — necrkveni	4,5	10,4	4,4	6,8	8,5	6,9	6,9
nereligiozni — nedosledni	2,2	3,8	5,9	3,4	5,1	3,0	3,0
	28,0	34,0	40,0	62,5	27,1	38,6	38,6
nereligiozni — dosledni	25,8	30,2	34,1	59,1	22,0	35,6	35,6
	4,3	5,1	6,5	4,3	2,9	100,0	100,0
	N=89	N=106	N=135	N=88	N=59	N=2067	N=2067

neopredeljenih. Međutim, treba reći da je i u Pomurju religioznost heterogena. Među svim pokrajinama ovde je i udeo religioznih — crkvi (gotovo) otuđenih najveći (42,3%), što znači da više od polovine religioznih otpada na one koji uopšte ne odlaze u crkvu ili pak to čine samo prilikom velikih praznika ili u posebnim prilikama. Iz toga možemo da zaključimo da je u Pomurju uglavnom reč o tradicionalnoj, običajnoj religioznosti. Ali crkve su ipak dobro posećivane, jer gotovo 40% (39,2%) stanovništva

prisustvuje obredima svake nedelje ili bar jednom mesečno.

b) Kontrast Pomurju su regioni *Zasavje* i *Priobalni Kraški region* sa najnižim udelom religioznih (28,4% 29,5%) i najvišim udelom nereligioznih (53,3%, 62,5%). S obzirom na anti-crkvenu i proletersku tradiciju to se u Zasavju i očekivalo, kao i u priobalnim kraškim opštinama zbog najintenzivnijih migracionih procesa.

U oba regiona veoma je nizak udeo religioznih sa crkvom (više povezanih (8,4%, 6,8%), što istovremeno znači i retko prisustvovanje verskim obredima (bar jednom mesecno). Činjenica da u priobalno-kraškom regionu ima samo 1,1% takvih koji odlaze u crkvu svake nedelje, sa aspekta crkvenih normi upravo je katastrofina. U Zasavju najveći (18,4%) je udeo neopredeljenih.

c) Izrazito pomeranje ka nereligioznosti primećujemo u *Centralnoj Sloveniji* čime su potvrđeni globalni podaci koje smo dobili već 1978. godine. Udeo religioznih (34,5%) izrazito je ispod slovenačkog proseka, a udeo nereligioznih izrazito iznad njega (49,8%). Iako je ovaj region kontrastan kako u pogledu odnosa grad — unutrašnjost tako i u pogledu odnosa industrijska-poljoprivredna naselja, u njemu ipak prevladava šira ljubljanska aglomeracija sa pretežno gradskim načinom života. Nedeljnika (u širem smislu, dakle i onih koji prisustvuju obredima bar jednom mesečno) ima samo 12,6%, a to je samo malo više nego u Zasavju i na Priobalnom području, što može da se objasni time da region obuhvata i opštine u unutrašnjosti (Ribnice, Logatec, Grosuplje).

d) Podaci za *Dolenjsku* ne potvrđuju u celini sve naše pretpostavke koje sam zabeležio analizirajući posmatrani desetogodišnji period, prema kojima bi procenat religioznih trebao da se smanji sa 72,8% (1968. godine) na 31,5% (1978. godine), a procenat nereligioznih da se poveća sa 24,0% na 54,3%. Nedeljnih posetilaca crkve ima 1983. godine čak onoliko koliko u Pomurju (18,6%). Međutim, Dolenjska u celini ne može da se upoređuje ni sa Pomurjem ni sa laičkim predstavama o njoj kao zaostalom, religioznom i crkvenom regionu. Prema udelu religioznih nalazi se u slovenačkom proseku (47,2%), a prema udelu nereligioznih nešto ispod proseka (34,0%). Natprosečni udeo neopredeljenih (15,1%) potvrđuje ono što sam svojevremeno napisao o dubinskim kulturnim promenama do kojih na Dolenjskoj ipak dolazi zbog industrijsko-privrednog rasta.

e) *Podravje* (religiozni 52,8%, nereligiozni 33,6%). *Savinjski region* (religiozni 58,7%, nereligiozni

26,6%), *Posavje* (religiozni 64,1%, nereligiozni 28,0%) i *Kraški region* (religiozni 52,5%, nereligiozni 27,1%), kao što smo utvrdili već za posmatrani desetogodišnji period, približavaju se Pomurju kao izrazito religiozniji i manje nereligiozni regioni. To se odnosi, pre svega, na Posavje, Savinjski i Kraški region, dok Podravje, naročito sa udelom nereligioznih, već donekle odstupa od toga. Savinjski region pak »iznenađuje« onoliko koliko bi se očekivao veći sekularizacioni uticaj celjskog industrijskog centra.

f) *Koruški region* odstupa u odnosu na očekivanja (nalazio se odmah iza Pomurja). Svih godina osim 1978. pojavljivao se više među religioznim nego nereligioznim regionima, iako su i u periodu 1968—1978. mogli da se primele trendovi opadanja religioznosti i porasta nereligioznosti, što je došlo do izražaja naročito 1978. godine (religiozni 52,0%, nereligiozni 33,3%). Zato sam već tada konstatovao: »Istovremeno vidimo da se u Koruškoj u poslednje tri istraživane godine povećava udeo prema crkvi indiferentnih i ima ih gotovo još jednako više nego crkvi vernih. To još jasnije označava težnju za otuđivanjem od crkve koja je karakteristična za čitavu Sloveniju i prema kojoj se ovaj region i razlikuje od »stabilnog« Pomurja. Teško bi se moglo reći šta je ubrzalo taj proces u Koruškoj posle 1975. godine. Verovatno je to povezano sa ubrzanim socijalno-ekonomskim razvojem oslonjenim na industrijsko-rudarsku tradiciju, što bi, međutim, trebalo proveriti osebnom analizom.«⁴⁾ Utvrđeno je da je 1983. godine u Koruškoj bilo 41,7% religioznih i 47,2% nereligioznih, čime ovaj region već ulazi u krug »opasnih regiona«. To pokazuje i nizak udeo nedeljnih, odnosno mesečnih polaznika verskih obreda (13,9%). Naredna godišnja istraživanja pokazaće da li je reč o stvarnim promenama ili samo o statističkim varkama, s čime uvek treba računati.

g) Ako je za *Gorenjsku* na osnovu prethodne decenije ustanovljeno da se nalazi negde na sredini (ne)religiozne lestvice regiona i da je to s obzirom na stepen urbanizacije i industrijalizacije iznenađujuće, na osnovu podataka za 1983. godinu (religioznih 42,5%, nereligioznih 42,6%, neopredeljenih 13,8%) konstatujemo da je došlo do promena koje potvrđuju podatke iskazane za 1978. godinu kada je po prvi put »izbrojano« više nereligioznih nego religioznih. To znači da se i u Gorenjskoj na donekle drukčijem nivou ustaljuju sekularizacioni procesi koje nalazimo i drugde. Ovaj »drukčiji nivo« ogleda se u donekle natprosečnom udelu religioznih-crkveno doslednih (13,8%, slovenački

⁴⁾ Op. cit., 1, str. 156.

prosek 11,0%), čime taj deo Slovenije zadržava tradiciju prisustvovanja verskim obredima.

h) Za *Gorički* region treba konstatovati da istraživanja i u 1983. godini potvrđuju da u čitavom periodu 1968—1983. nije došlo gotovo do nikakvih promena u pogledu religioznosti i nereligioznosti:

	1968	1983	1978
religioznost	54,0	51,8	48,4
nereligioznost	44,0	40,0	42,4

To je stvarno poseban »slučaj« i verovatno će se pokazati tačne konstatacije o razlozima i faktorima koji utiču na ovu »stabilnost« a koje sam već objavio.⁵

2. Religioznost, nereligioznost i neopredeljenost društvenih slojeva

Upravo pitanje o (crkvenoj) religioznosti različitih društvenih slojeva kod nas izazivalo je najviše kontroverzi, polemika i različitih tumačenja.⁶ Ja sam bio mišljenja da je kod nas (pa i u drugim socijalističkim zemljama) reč o sasvim drukčijim odnosima nego u građanskim društvima. Razlike su, pre svega, u tome da na Zapadu većinu crkvenoreligioznih predstavljaju pripadnici srednjeg sloja, odnosno službenici i tzv. rukovodeći sloj, dok je kod nas reč o seljačko-radničkoj većini religioznih i crkvenih praktikanata. I upravo to postavlja pred katoličku crkvu nove zahteve i dovodi je u nedoumice. To se moglo poslednjih godina najbolje videti u poljskim događajima nakon avgusta 1980. godine, kada se radništvo zalagalo za socijalizam humanog lika sa simbolom krsta, a ne sa simbolom srpa i čekića kao znaka komunističkog ateizma i realsocijalizma prema ruskom modelu.

Šta nam pokazuju sintetički podaci za 1983. godinu?

Kao što je to utvrđeno već u svim ranijim istraživanjima godinama i u uporednoj analizi za period 1968—1978, *seljaci* su najreligioznija (91,9%) i najmanje nereligiozna grupa (3,3%). Na *suprotnoj strani* nalaze se *službenici*, naročito sa srednjim, višim i visokim obrazovanjem (sa učešćem od 25,0% u populaciji) koji imaju najveći udeo nereligioznih (66,3%, + 28% iznad slovenačkog proseka) i najmanje religioznih

⁵) Op. cit., 1, str. 176—179.

⁶) Vidi o tome npr. M. Kerševan, *Crkvena religioznost u Sloveniji*, Obzorje, Maribor 1982.

ZDENKO ROTER

(18,4%, — 29,3% ispod slovenačkog proseka). Prema religioznosti iza seljaka dolaze nekvalifikovani, polukvalifikovani i obučeni radnici, (66,3%), domaćice (60,8%) i penzioneri (51,5%). Prema religioznosti, iznad slovenačkog proseka nalaze se još kvalifikovani radnici (48,7%), a koji su prema nereligioznosti ispod proseka (33,5%, — 5,1%). Iza službenika se prema nereligioznosti kao uvek dosad nalaze visoko-

U %	službenici srednje više visoko	službenici niže pomoćni	VKV	KV	PKV	penz.	dom.	selj.	drugo	total
Religiozni	18,4	37,3	38,3	48,7	66,3	51,5	60,8	91,9	40,2	47,7
Ncopreljenti	13,4	20,3	14,7	15,5	8,3	4,1	8,1	4,3	14,4	11,4
Nereligiozni	66,3	37,3	45,7	33,5	22,0	41,4	29,7	3,3	41,7	38,6
Ne može da odgovori	1,9	5,1	0,8	2,3	3,4	3,0	1,4	0,5	3,8	2,3
	25,0	2,9	6,2	20,7	16,9	8,2	3,6	10,2	6,4	100,0
N = 516 N = 59 N = 129 N = 427 N = 350 N = 169 N = 74 N = 211 N = 132 N = 2067 ^a										

kvalifikovani radnici (+ 7,1% iznad proseka) sa niskim udelom religioznih (38,8%).

Uvid u strukture religioznih pokazuje istu sliku kao dosad. Već povodom desetogodišnje analize konstatovao sam: »Vidimo da je struktura religioznih srazmerno stabilna u svih deset go-

^a) Koeficijent kontingencije C = 0,42707.

dina i da je sačinjavaju na nivou nešto preko 60% seljaci i sloj nekvalifikovanih (polukvalifikovanih, obučeni) i sloj kvalifikovanih radnika, pri čemu su i unutrašnji odnosi stabilni, jer je udeo kvalifikovanih od 17—24%.⁷⁾ U 1983. godini grupu religioznih čine opet isti radnici-seljaci sa 64,3%, a sve ostale profesionalno-kvalifikacione grupe sa 35,6%. Prema tome, slika se u suštini nije promenila. Socijalni osnov religioznih predstavlja radnici i seljaci.

Za strukturu nereligioznih za period 1968—1978. utvrđeno je sledeće: »Sa druge strane, srazmerno je stabilan i sastav nereligioznih jer ga svih ovih godina čini većina viših službenika i kvalifikovanih radnika, od 50—60%. Ne treba prevideti da se udeo viših službenika čak donekle, iako nesrazmerno, povećava sa 38,6% u 1968. godini na 45,4% u 1978. godini, dok kvalifikovani radnici učestvuju doslovce stabilno na nivou 17—19%.⁸⁾ I u 1983. godini nereligiozne sa udelom od 60,8% čine službenici sa visokim, višim ili srednjim obrazovanjem i kvalifikovani radnici, pri čemu prvi učestvuju čak sa 42,9%, a drugi sa 17,9%. Prema tome, ponovo je potvrđena službenička većina među nereligioznima.

Pošto se naročito religioznost može posmatrati i diferencirano, prikazaću još raspored udela tipova odnosa prema religiji i prisustvovanju verskim obredima, što takođe doprinosi uvidu u (ne)religioznost društvenih slojeva kod nas.

Među seljacima, domaćicama, penzionerima i polukvalifikovanim, nekvalifikovanim i obučanim radnicima ima najviše religioznih — crkveno doslednih, dok su sve ostale grupe u tom pogledu ispod slovenačkog proseka (11,0%). Među seljacima, kvalifikovanim, polukvalifikovanim, nekvalifikovanim-obučanim radnicima ima iznad proseka religioznih — prema crkvi ravnodušnih, što ukazuje na značajnu ulogu tradicionalnog shvatanja religioznosti i prisustvovanja verskim obredima, jer je ovde reč o istom obrascu religiozne prakse u kojoj je odlaženje u crkvu ograničeno na velike praznike i posebne prilike. Upoređivanje religioznosti radnika i seljaka naravno pokazuje da je religioznost radnika manje crkvena.¹⁰⁾

⁷⁾ Op. cit. 1, str. 105.

⁸⁾ *Ibidem*, str. 105.

⁹⁾ Koeficijent kontingencije $C = 0,47408$.

¹⁰⁾ Crkvenim smatramo sve one koji bez obzira na izjavu o religiji prisustvuju verskim obredima, a ne-crkvenim sve one koji bez obzira na izjavu o religiji ne prisustvuju verskim obredima. Manje crkveno u našem slučaju znači da je prisustvovanje verskim obrednim manje često i manje redovno.

U %	službe- nici srednje	službe- nici niže	VKV	KV	PKV	penz.	dom.	selj.	drugo	total
Religiozni — crkveno dosledni	2,9	8,5	7,0	6,8	12,6	14,2	20,3	34,1	10,6	11,0
Religiozni — crkveno nedosledni	3,1	0,0	3,9	9,6	13,7	10,1	10,8	20,4	6,8	9,0
Religiozni, prema crkvi ravnodušni	9,7	18,6	19,4	25,8	34,3	16,6	18,9	34,6	16,7	21,9
Religiozni — necrkveni	2,7	10,2	8,5	6,6	5,7	10,7	10,8	2,8	6,1	5,8
Neopredeljeni — crkveni	3,7	8,5	8,5	6,3	3,7	2,4	2,7	2,8	5,3	4,5
Neopredeljeni — necrkveni	9,7	11,9	6,2	9,1	4,6	1,8	5,4	1,4	9,1	6,9
Nereligiozni — nedosledni	3,3	1,7	5,4	3,5	2,3	1,8	2,7	1,4	3,8	3,0
Nereligiozni — dosledni	63,0	35,6	40,3	30,0	19,7	39,6	27,0	1,9	37,9	35,6
Ne može da odgovori	1,9	5,1	0,8	2,3	3,4	3,0	1,4	0,5	3,8	2,3
	25,0	2,9	6,2	20,7	16,9	8,2	3,6	10,2	6,4	100,0
	N=516	N=59	N=129	N=427	N=350	N=169	N=74	N=211	N=132	N=2067 ⁹⁾

Situacija sa tako opredeljenom crkvenošću kod pojedinih grupa je sledeća:

	Službenici srednje visoko	Službenici niže pomoćni	VKV	KV	PKV	penz.	dom.	selj.	drugo	total
Crkveni	22,7	37,3	44,2	52,0	66,6	45,0	55,4	93,4	43,2	49,4
Necrkveni	75,4	57,6	55,0	45,7	30,0	52,1	43,2	6,2	53,0	48,2
Neopredeljeni	1,9	5,1	0,8	2,3	3,4	3,0	1,4	0,5	3,8	2,3
	25,0	2,9	6,2	20,7	16,9	8,2	3,6	10,2	6,4	100,0
	N=516	N=59	N=129	N=427	N=350	N=169	N=79	N=211	N=132	N=2067 ^{10a)}

^{10a)} Koeficijent kontingencije C = 39337.

Najcrkveniji su seljaci, posle njih polukvalifikovani, nekvalifikovani i obučeni radnici, domaćice i kvalifikovani radnici. Necrkvene su, pre svega, obe grupe službenka, visokokvalifikovani radnici i penzioneri. Strukturu crkvenih sačinjavaju PK radnici (22,8^o/_o), KV radnici (21,7^o/_o) i seljaci (19,3^o/_o) što zajedno iznosi 63,8^o/_o. U strukturi necrkvenih prevladavaju službenici sa višom, visokom i srednjom spremom (39°/_o), kvalifikovani radnici (19,6^o/_o), što u celini iznosi 58,6^o/_o.

U %	religiozni — crkveno- no dosledni	religiozni — prema crkvi ravnodušni	nereligiozni — dosledni
Službenici, srednje više, visoko obrazovanje	6,6	11,0	44,2
Službenici, niži, pomoćni	2,2	2,4	2,9
VKV radnici	4,0	5,5	7,1
KV radnici	12,8	24,3	17,4
NK radnici	19,4	26,5	9,4
Penzioneri	10,6	6,2	9,1
Domaćice	6,6	3,1	2,7
Seljaci	31,7	16,1	0,5
Drugo	6,2	4,9	6,8

Tu su još strukture religioznih-crkveno doslednih, religioznih-prema crkvi ravnodušnih i nereligioznih-doslednih. Među prvima (redovni posetioci obreda, najpovezaniji sa crkvom) prevladavaju seljaci, PK radnici, KV radnici, i penzioneri (ukupno 74,5% — dakle, dve

trećine). U drugoj strukturi (obredima prisustvuju samo izuzetno) preovladavaju PK radnici, KV radnici, seljaci sa 66,9%. Pri tom ne treba prevideti i udeo službenika sa srednjom, višom i visokom spremom (11%). Kod trećih dominiraju upravo ovi službenici i KV radnici — 61,6%.

Sve ove provere pokazuju da se slika u pogledu (ne)religioznosti i (ne)crkvenosti za poslednjih pet godina nije izmenila.

3. (Ne)religioznost starosnih i obrazovnih grupa

Istraživanje povezanosti između (ne)religioznosti, starosti i obrazovanja u sociologiji religije je tradicionalno. Uz rezultate ranijih is-

U %	do 25 g.	26—30	31—40	41—50	51—60	60 i više	total
Religiozan	38,0	37,3	41,1	48,3	60,5	64,7	47,7
Neopredeljen	17,2	14,9	12,4	10,9	8,1	5,0	11,4
Nereligiozan	41,4	46,2	44,2	38,8	29,6	27,1	38,6
Ne može da odgovori	3,4	1,6	2,4	1,9	1,9	3,2	2,3
	12,7	12,0	26,6	19,9	18,0	10,7	100,0
	N=263	N=249	N=550	N=412	N=472	N=221	N=2067

pitivanja javnog mnjenja navodili smo već brojne razloge utvrđenih razlika, kretanja i budućih mogućnosti. Zato ovde neću da ih ponavljam ili obnavljam.

Vidimo karakteristične odnose koji su primećeni i ranijih godina. Prvo treba reći da je u poređenju sa 1978. godinom religioznost u pojedinim grupama u ravnomerno rastućem trendu od najmlađih ka starijima, kao i ove godine, jedino što je njihov udeo ove godine nešto veći; slovenačka religioznost iznosila je 1978. godine 45,3%, a ove godine 47,7%. Sa starošću opada i nereligioznost, s tim što je najveći udeo (46,2%) u grupi od 26—30 godina. Sa starošću opada i neopredeljenost koja je najveća u grupi do 25 godina. I ove godine primećujemo karakteristične »pragove« između generacija koji razlikuju kategoriju starih preko 60 godina, od 40—60 godina i od 18—30 godina sa prelaznom kategorijom od 30—40 godina. Pitanje je, naravno, da li u narednim godinama, povlačenjem najreligioznijih starijih generacija i pojavljivanjem novih generacija rođenih u vreme već otuđeno od crkvene religioznosti, možemo da očekujemo i dalje bitno smanjivanje religioznosti-obrednosti u celokupnoj slovenačkoj populaciji.¹¹ Ovo zaključivanje suviše se nadovezuje na značaj porodične religiozne socijalizacije i nedovoljno uzima u obzir opšte društvene uslove i društveni položaj različitih društvenih grupa.

Na to ukazuju i podaci o tzv. crkvenosti prema kriterijumu prisustvovanja verskim obredima.

U poređenju sa 1978. godinom praktično u svim starosnim grupama ima za nekoliko procenata više onih koji prisustvuju obredima (crkvenih) nego onih koji ne prisustvuju (necrkvenih). To naročito važi za generaciju od 18—40 godina, iz čega bi moglo da se zaključuje da se opadanje religioznosti (crkvenosti) barem privremeno zaustavilo i da se u mlađim generacijama obnavlja na istom nivou.

Sledeća tabela obezbeđuje još nešto detaljniji uvid u tipove odnosa prema religiji i crkvi:¹²

Udeo religioznih crkveno doslednih koji nas prvo interesuju, sa godinama starosti raste (od 6,1 odn. 4,0% do 21,3%), što se moglo očekivati. *Nereligioznih-doslednih* ima najviše u generacijama od 26—40 godina, dok se njihov udeo kod starijih smanjuje na 24,9%. *Udeo religioznih — prema crkvi ravnodušnih* u svim starosnim grupama gotovo je ravnomerno zastupljen, što ukazuje na to da prisustvovanje obredima samo o praznicima i posebnim pri-

¹¹) Vidi npr. M. Kerševan, op. cit. 6, str. 237.

¹²) Koeficijent kontingencije $C = 0,26613$.

likama ostaje tradicija svih generacija i beležimo ga sa nešto preko 20% u svim istraženim godinama sve od 1968. godine dalje.

Kakve su starosne strukture religioznih, nepredeljenih, nereligioznih, religioznih-crkveno doslednih i nereligioznih-doslednih?

U %	do 25 g.	26—30	31—40	41—50	51—60	60 i više	total
Crkven	48,3	41,4	44,0	50,5	55,9	60,6	49,3
Necrkven	48,3	57,0	53,6	47,6	42,2	36,2	48,2
Neopredeljen	3,4	1,6	2,4	1,9	1,9	3,2	2,3

Glavninu religioznih sačinjavaju generacije od 31—60 godina sa ravnomernim udelima nešto preko 20% (ukupno 65,9%). Na starije od 41 godine otpada 57,5% religioznih. Samo 19,5% religioznih predstavljaju generacije od 18 do 30 godina, što bi, bar na prvi pogled, potvrdivalo ozbiljnost one pretpostavke u koju sam već posumnjao, naime, da će nestajanjem sadašnjih, starijih generacija religioznost opadati. Međutim, očigledno sama starost i sa njom

ZDENKO ROTER

povezani životni i društveni položaji utiču na kretanje religioznosti, jer bi inače u dosadašnjih 15 godina našeg posmatranja već došlo do vidnih promena. Glavninu nereligioznih takođe sačinjavaju generacije od 31—60 godina (64,4%), ali sa različitim udelima. Čak 50,6% nereligioznih sačinjavaju generacije od

SJM 1983. u %	do 25 g.	26—30	31—40	41—50	51—60	60 i više	total
Religiozni — crkveno dosledni	6,1	4,0	7,6	10,4	18,5	21,3	11,0
Religiozni — crkveno nedosledni	8,0	5,6	7,3	9,0	12,4	13,1	9,0
Religiozni — prema crkvi ravnodušni	20,5	22,9	21,8	23,3	20,7	22,2	21,9
Religiozni — necrkveni	3,4	4,8	4,4	5,6	8,9	8,1	5,8
Neopredeljeni — crkveni	9,9	4,8	4,5	3,6	3,2	1,8	4,5
Neopredeljeni — necrkveni	7,2	10,0	7,8	7,3	4,8	3,2	6,9
Nereligiozni — nedosledni	3,8	4,0	2,7	4,1	1,1	2,3	3,0
Nereligiozni — dosledni	37,6	42,2	41,5	34,7	28,5	24,9	35,6
	12,7	12,0	26,6	19,9	18,0	10,7	100,0
							N=2067

31—50 godina, dok 28,1% ima od 18—30 godina. Prema tome, skupina religioznih je starije od skupine nereligioznih. Izdvajaju se religiozni — crkveno dosledni kojih ima 51,1% starijih od 50 godina, 37,4% sačinjavaju generacije od 31—50 godina, a 11,4% oni od 18—30 godina. Situacija je obrnuta kod nereligioznih doslednih: 27,8% njih ima od 18—30 godina, 50,4% od 31—50 godina i samo 21,9% od 51 godine dalje.

Svi dosad podaci o religioznosti, neopredeljivosti i nereligioznosti u odnosu na obrazovne ispitivane populacije pokazivali su da između njih postoji značajna povezanost. U našim istraživanjima neosporno je utvrđeno da nereligioznost raste sa obrazovanjem, a religioznost opada i obrnuto. Međutim, uvek smo

U %	religiozni	neopredeljeni	nereligiozni	religiozni — crkveno dosledni	nereligiozni — dosledni
do 25 godina	10,1	19,1	13,7	7,0	13,5
26—30 godina	9,4	15,7	14,4	4,4	14,3
31—40 godina	22,9	28,8	30,5	18,5	31,0
41—50 godina	20,2	19,1	20,1	18,9	19,4
51—60 godina	22,8	12,7	13,8	30,4	14,4
preko 60 g.	14,5	4,7	7,5	20,7	7,5

napominjali da se na osnovu toga ne sme jednoznačno zaključivati da je religioznost pitanje neobrazovanosti, a nereligioznost obrazovanosti.

«Jazovi» između obrazovnih grupa su očigledni i veliki. Religioznost od osnovne do više, visoke škole veoma opada, tako da nereligioznost na kraju dostiže 78,1%. Razlike između stručne škole (škole učenika u privredi) i čet-

vorogodišnje srednje škole takođe su očigledne. Religioznost je upola manja, a nereligioznost gotovo dvostruko veća.

Ovaj tabelarni pregled omogućava nam još nešto detaljnija posmatranja koja naknadno potvrđuju ranije napisano. Među onima sa osnov-

SJM 1983. u %	osnovna škola	stručna škola	srednja škola	viša, visoka škola	total
Religiozan	67,4	43,0	22,8	11,2	47,7
Neopredeljen	8,7	16,6	14,0	8,4	11,4
Nereligiozan	21,1	39,1	61,1	78,1	38,6
Ne može da odgovori	2,9	1,2	2,2	2,2	2,3
	49,1	19,8	22,5	8,6	100,0
	N=1015	N=409	N=465	N=178	N=2067 ^{b)}

nom školom (ili manje) najviše ima religioznih — crkvi vernih (30,7%) s tim da se njihov udeo bitno smanjuje sa većim obrazovanjem. Međutim, među populacijom sa najnižim obrazovanjem više od polovine su vernici koji odlaze u crkvu samo o velikim praznicima ili posebnim prilikama ili uopšte ne odlaze u crkvu; prema tome, prevladava religioznost koja je

^{b)} Koeficijent kontingencije $C = 0,415801$

tradicionalna i koja se u našim uslovima obnavlja, kao što sam već ranije konstatovao. To se odnosi (naravno, u manjem količinskom obimu) i na sve ostale obrazovne grupe. Nereligiozna slika onih sa višom i visokom školom još se jasnije razotkriva. Samo 1,7% njih svake nedelje odlazi u crkvu i još isto toliko barem jednom mesečno, a retko još 4,5%, dok čak 75,3% ima nereligioznih doslednih.

SJM 1983. u %	osnovna škola	stručna škola	srednja škola	viša, visoka škola	total					
Religiozni — crkveno dosledni	17,0	30,7	7,8	14,4	4,1	8,0	1,7	3,4	11,0	20,0
Religiozni — crkveno nedosledni	13,7	6,6	6,6	3,9	3,9	1,7	1,7	9,0	21,9	7,9
Religiozni — prema crkvi ravnodušni	28,8	23,5	28,6	14,9	2,6	3,4	2,2	6,9	3,0	35,6
Religiozni — necrkveni	7,9	5,1	7,6	3,9	10,1	3,9	2,8	75,3	2,2	2,3
Neopredeljeni — crkveni	4,0	7,6	9,0	3,9	3,9	2,2	8,6	100,0		
Neopredeljeni — necrkveni	4,6	9,0	3,9	2,2	18,9	2,9	49,1			
Nereligiozni — nedosledni	2,2	3,9	35,2	1,2	1,2	1,2	19,8			
Nereligiozni — dosledni	18,9	35,2	1,2	1,2	1,2	1,2	19,8			
Ne može da odgovori	49,1	19,8								

N=2067⁴⁾

Prema očekivanjima, najcrkveniji su najmanje obrazovani; dosta crkveni su još oni sa osnovnom školom, dok taj udeo kod preostale dve obrazovne grupe bitno opada. Najveća necrkvenost (84,8%) zabeležena je, opet prema očekivanjima, kod najobrazovanijih.

⁴⁾ Koeficijent kontingencije $C = 0,42817!$

Obrazovne strukture religioznih, neopredeljenih i nereligioznih su sledeće:

Dok religiozne gotovo sa 70% sačinjavaju oni sa osnovnom školom ili još nižim obrazovanjem, dotle su udeli svih obrazovnih grupa među nereligioznima mnogo više srazmerni, s

SJM 1983. u %	osnovna škola	stručna škola	srednja škola	viša, visoka škola	total
Crkveni	65,7	49,4	28,0	12,9	49,4
Necrkveni	31,4	49,4	69,9	84,8	48,2
Neopredeljeni	2,9	1,2	2,2	2,2	2,3 ¹⁵⁾

tim da najviše ima onih sa srednjom školom (35,6%). Religiozni su u svakom slučaju mnogo manje obrazovani od nereligioznih, jer među prvima sa srednjom, višom ili visokom školom ima 12,8%, a među drugima 53,0%.

¹⁵⁾ Koeffcijent kontingencije $C = 0,35778$. Kriterijum za crkvenost već sam opredelio. Pojam crkvenost u literaturi označava inače i postojeću aktivnost, vezanost za crkvu i učešće u crkvenom životu. Prisustvovanje obredima samo je jedan od pokazatelja crkvenosti.

Već je rečeno da uticaj starosti i obrazovanja, što smo upravo obradili, ne sme da se apsolutizuje i da je ključno pitanje intervenišućih promenljivih vrednosti povezano sa društvenim uslovima i stvarnim društvenim položajem grupa i pojedinaca.

Stoga ćemo u nastavku da proverimo eventualnu povezanost između položaja na radnom mestu i (ne)religioznosti.

SJM 1983. u %	religiozni	neopredeljeni	nereligiozni
Osnovna škola	69,4	37,3	26,9
Stručna škola	17,8	28,8	20,1
Srednja škola	10,8	27,5	35,6
Viša, visoka škola	2,0	6,4	17,4

Grupe rukovodećih i vodećih radnika najmanje su religiozne ili najviše nereligiozne, dok je najreligioznija grupa tzv. nezaposlenih. To, naravno, znači da se nereligiozni znatno češće nego religiozni nalaze na vodećim ili rukovo-

ZDENKO ROTER

decim mestima (to će se jasnije videti odmah posle gornjih tabela i podataka) i da imaju na taj način i više društvene moći i društvenog uticaja. Verovatno ne treba prevideti ni to da ima religioznih mnogo više (64,6%) među »nezaposlenima« nego među zaposlenima (43,6%).

SJM 1983. u %	rukovodeći polo- ložaj na ni- nivou radne jedinice u okviru OOUR, RO	rukovodeći vodeći polo- ložaj na ni- nivou OOUR, RO	zaposlen, ali bez ru- kovodećeg ili vodećeg položaja	nije zapos- len	total
religiozan	14,6	29,7	43,6	64,6	47,7
neopredeljen	10,8	12,1	13,5	7,6	11,4
nereligiozan	72,3	57,1	40,6	25,3	38,6
ne može da odgovori	2,3	1,1	2,3	2,5	2,3
	6,3	4,4	58,2	31,2	100,0
	N = 130	N = 91	N = 1202	N = 644	N = 2067 ¹⁶⁾

Verovatno ne smemo zanemariti ni to da je sa zaposlenošću povezana veća uključenost u društveni život, veća socijalna i lična sigurnost, aktivističko osećanje, nego što je to slučaj sa »nezaposlenima« koji su (van radnog odnosa)

¹⁶⁾ Koefficient kontingencije C = 0,27521. Među nezaposlenima su seljaci, studenti, đaci, penzioneri, domaćice itd., - svi oni koji se ne nalaze u redovnom radnom odnosu.

objektivno odgurnuti na stranu, na margine života.

Među religioznima ima duplo više nezaposlenih, manje zaposlenih, dva i po puta manje vodećih i više od šest puta manje rukovodećih

SJM 1983. u %	religiozan	neopredeljen	nereligiozan
rukovodeći položaj	1,9	5,9	11,8
vodeći položaj	2,7	4,7	6,5
zaposlen	53,1	68,6	61,2
nezaposlen	42,2	20,8	20,5

nego među nereligioznima, što potvrđuje naše ranije komentare.

U ilustraciju ove analize o karakteristikama religiozne, nereligiozne i neopredeljene odrasle populacije u ovaj deo unosim još podatke o tome kako ove tri grupe gledaju na budućnost. Pitanje o tome bilo je u anketi ovako postavljeno: Ljudi imaju različite predstave o budućnosti. Kakva je vaša opšta predstava o budućnosti? Da li gledate na budućnost pre svega...

u %	religi- ozan	neoprede- ljen	nereligi- ozan	ne može da odgovori	total
1 — sa optimizmom, očekujem da će ubuduće biti bolje	46,0	56,4	61,4	47,9	53,2 (N=1099)
2 — sa pesimizmom, ništa dobro ne očekujem od budućnosti	32,3	28,4	25,6	33,3	29,3 (N=605)
3 — ne znam, neopredeljen	21,7	15,3	13,0	18,8	17,6 (N=363)
	47,7 N=986	11,4 N=236	38,6 N=797	2,3 N=48	100,0 N=2067

Iako ne možemo ništa da kažemo u odgovoru na pitanje da li i kako (ne)religioznost utiče na poglede na budućnost, ipak ostaje činjenica da su nereligiozni više optimistični (61,4%, 8,2% iznad slovenačkog proseka) nego religiozni (46,0%; 7,2% ispod slovenačkog proseka); nereligiozni su i nešto manje pesimistični nego religiozni (-6,7%). To se pokazuje i kod uvida u strukture stavova. Među pesimistima ima 52,6% religioznih i 33,7% nereligioznih, a među optimistima 44,5% nereligioznih i 41,3% religioznih.

(Prevela sa slovenačkog TANJA POPOV)